

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ДІАЛЕКТИКИ БІДНОСТІ ТА БАГАТСТВА

С.В.Мельниченко

аспірантка кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглянуто основні підходи до розуміння феноменів багатства і бідності в сучасній філософській науці. Авторкою зроблена спроба розкрити взаємодетермінацію бідності і багатства в сучасних суспільно-історичних умовах. На емпіричному матеріалі доведено загострення суперечності багатство-бідність та можливі перспективи вирішення цієї суперечності.

Ключові слова: бідність, багатство, взаємодетермінація, злиденність.

Необхідність звернення до означеної у темі проблематики зумовлена низкою причин та визначається потребою осмислення бідності та багатства як складних і розмаїтих соціальних феноменів, які стали іманентною складовою сучасного цивілізаційного розвитку. Справді, сьогодні феномени бідності та багатства потребують не стільки встановлення незастереженості їх існування чи вимірювання (бо вже й так все констатовано та обраховано), скільки з'ясування природи їхньої сутності, змісту і форм як результату взаємодії різноманітних соціальних сил. Крім того, останні публікації у провідних друкованих та електронних виданнях держави з такими гучними заголовками, як: «Понад 70 % населення України – бідні» (інформаційне агентство «УНІАН»), «Українці вважають себе бідними» (газета «Товариш»), «У США рекордно зріс розрив між багатими і бідними» (журнал «Кореспондент»), «Бідні поділяться з багатими?» (тижневик «Галицький кореспондент»), «Бідність серед освічених – український феномен» (Інформаційне агентство «ВВС - Україна»), «Багаті заплатять за бідних», «Бідність, збережена у "конверті"» (газета «Урядовий кур'єр») тощо, – утверджують тезу щодо необхідності та актуальності нагальної соціально-філософської рефлексії даних соціальних феноменів на основі науково бездоганного методологічного підходу, себто – діалектичного.

Саме тому метою цього дослідження є спроба розкриття природи та сутності, а також взаємодетермінації феноменів бідності і багатства в суспільно-історичному процесі.

Загалом, особливості розгортання суперечності «бідність-багатство» привертала увагу дослідників з початку побудови перших соціально-філософських наукових систем.

Для дослідження даної проблеми найбільш значущими навіть до цього часу залишаються класичні роботи Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж-Ж. Руссо,

Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та інших.

Проблема соціальної нерівності, злиденності і бідності ґрунтовно розглядалася в працях А. Сміта, Е. Кондільяка, К. Сен-Сімона, М. Вебера, Ф. Гізо, Ж. Прудона, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, Г. Спенсера, Е. Реклю та багатьох інших. Надзвичайно вагомий і неоціненний до цього часу внесок у розроблення методологічних засад дослідження бідності й багатства зробили К. Маркс і Ф. Енгельс, які вбачали ознаки соціальної революції в системних кризових явищах у суспільстві з його розшаруванням на багатих і бідних.

Крім того, вагомий внесок у дослідження саме феномену бідності зробили зарубіжні дослідники: О. Кангас, В.-М. Рітакаліо, Д.-Дж. Боуг, В.-Ф. Оджбон та ін. Запропоновані ними підходи до визначення бідності видаються універсальними для дослідження цього соціального явища.

Серйозне науково-методологічне значення для соціально-філософського розуміння бідності і багатства, соціального розшарування та нерівності мають роботи Дж. Брейтвейта, Б. Вільяме, П. Гудічіні, О. Левіса, С. Лене, А.Ді Луціо, Дж. Пьєретті, П. Сорокіна, К. Суббарао та інших. Ці автори досліджували особливості прояву бідності, її причини, соціальні складові, масштаби і вплив на формування інтелектуального потенціалу нації.

Разом із тим, не можна погодитися з думками окремих науковців, що для сучасних вітчизняних філософів бідність та багатство як соціальні феномени є відносно новою науковою проблемою. Хоч їх ґрунтовне дослідження почалося лише в 90-х роках ХХ століття, коли відбулося різке зниження рівня життя населення пострадянських держав, але проблематику бідності та багатства як іманентних складових капіталістичного суспільства досліджувало багато радянських науковців. Аналіз праць сучасних вітчизняних (російських і укра-

їнських) дослідників свідчить, що наукова рефлексія бідності та багатства здійснювалася переважно з погляду соціології. У той же час праці В. Бобкова, С. Бикової, В. Воронкова, Л. Гордона, В. Жукова, Б. Казанцева, В. Любіна, В. Мітрохіна, М. Можиної, А. Подузова, Л. Ржаніциної, В. Сичової, Е. Фоміна, Н. Черніної, С. Ярошенко дозволяють зробити висновок, що ними здійснено аналіз проблеми бідності та багатства на основі систематизації накопиченої інформації, виділення основних віх в історичному розвитку.

Враховуючи те, що сучасні засоби масової інформації є дзеркалом суспільних процесів, хоч і занадто викривленим, звернемося до окремих фактів наведених у них, що розглядатимуться нами як емпірична складова нашого дослідження.

Отже, у щорічній доповіді в парламенті Уповноваженої Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової, процитованої багатьма ЗМІ, вказано, що станом на червень 2010 р. вдвічі зросла заборгованість із заробітної плати в Україні (порівняно з цим же періодом 2009 р.). Омбудсмен зазначила, «що якщо обраховувати за критеріями Світового банку, то до бідних в Україні можна зарахувати понад 70 % населення». За її словами, кількість найманих працівників «зменшилася більш ніж на 710 тисяч». До цієї гнітючої картини, змальованою Н.Карпачовою, доводиться додати ще декілька темних кольорів, зокрема й те, що майже один мільйон українських громадян перебувають на обліку в службі зайнятості як безробітні, а 1 мільйон 700 тисяч вимушені працювати в режимі неповної зайнятості. За статистику, на кожне робоче місце в Україні претендувало 9 безробітних. І це все на тлі того, що середня заробітна плата за минулий рік зросла лише на 6 % в порівнянні з попереднім роком, а споживчі ціни підвищилися на 15 %, оплата медичних послуг зросла на третину, а квартирна плата підвищилися на 35 %, тарифи на гарячу воду і опалення зросли на 50 % [11].

На додачу до цього відзначимо, що за результатами досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, для 16,9 % жителів нашої країни бракує грошей навіть на їжу. По суті, українці справедливо вважають себе бідними, а експерти, в свою чергу, бідними визнають власне тих людей, які не в змозі прогодувати сім'ю, не кажучи вже про задоволення інших життєвих потреб. Аналіз даних за кожний місяць 2009 р. показав, що істотне зростання бідності в Україні почалося в лютому-березні, а максимум був у травні – майже 20 %. Найнижчий рівень зафіксовано 2008 р. – 11% [1]. Таким чином, здавалось б, коментарі зайві. Але, саме не в цьому випадку. Їх ми зробимо дещо нижче.

У той же час, ціла низка засобів «масової дезінформації» (термін Б. Новікова), ніби навмисне публікує розміри статків найбагатших людей світу, України, Росії тощо, а це, як не крути, щось схоже на «бенкет під час чуми». Йдеться про публікації на кшталт: «У світі різко збільшилася кількість мільйонерів» (тижневик «Кореспондент»), «За час кризи в Україні зросла кількість мільйонерів» (служба новин ТСН, телеканалу «1+1») і т.п. З одного боку, все зрозуміло до очевидного, адже тут діє простий (але, водночас, діалектичний) принцип: якщо у когось щось зникло, то у когонебудь це щось обов'язково з'явилось (можливо у іншій формі). Отже, у публікаціях такого ґатунку відчувається певний «обнадійливий позитив», а саме: «кількість володарів мільйонних статків у світі сягнула 11,2 мільйона чоловік», «Як повідомляє британська радіокомпанія BBC з посиланням на щорічну доповідь нью-йоркської компанії Boston Consulting Group, за минулий рік список багатіїв збільшився на 14%» і т.п.. Справді, голова Бостонської консалтингової групи Моніш Кумар (певно що з неприхованим задоволенням) повідомив, що він навіть не очікував «що процес відновлення багатства буде настільки швидким і потужним» [3].

За матеріалами того ж інтернет-видання найбільше мільйонерів зараз зареєстровано саме у так званій колиці світового імперіалізму – США – 4 мільйони 715 тисяч чоловік. На другому місці Японія – 1 мільйон 230 тисяч, а замикає трійку лідерів Китай – 670 тисяч. Слідом за ними йдуть Великобританія – 485 тисяч, Німеччина – 430 тисяч, Італія – 300 тисяч, Швейцарія – 285 тисяч і Франція – 280 тисяч. За оцінкою Boston Consulting Group, у наступні п'ять років щорічний приріст приватного капіталу складе у світі 5,8 %.

До речі, індекс Джині (Gini index), що оцінює нерівномірність розподілу доходів у суспільстві, показує, що соціально-економічна нерівність у тих же Сполучених Штатах у 2009 р. досягла найвищого рівня з 1967 р., коли Бюро перепису населення (Census Bureau) США почало відстежувати дані про доходи населення. У 2009 р. на частку 20 % найбагатших американців (особи з щорічним доходом не менше 100 тис. дол) довелось 49,4 % всіх доходів у США, тоді як громадяни, що живуть за межею бідності, задоволюються лише 3,4 % усіх доходів.

Цікаво також порівняти вищевказаний рейтинг з тим, що поданий нижче на рис. 1. Як бачимо, країни, що лідирують за кількістю мільйонерів, в той же час є лідерами і за рівнем бідності, і не просто бідності, а саме дитячої бідності.

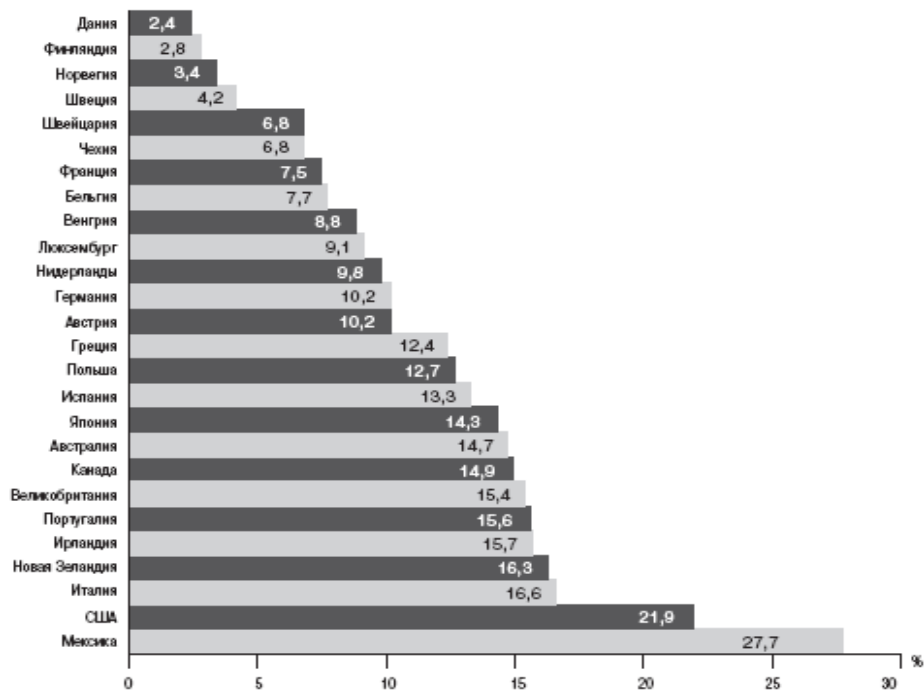

Рис. 1. Рейтинг країн за рівнем дитячої бідності (відповідно за часткою дітей, що живуть нижче національної межі бідності) [12]

Відзначимо, що в Україні ситуація аж ніяк не краща. Так, керівник досліджень рівня життя Інституту демографії НАН України Л. Черенько стверджує, що «на жаль, впродовж останніх десяти років ... ми спостерігаємо дуже високі масштаби так званої дитячої бідності. Бідність серед сімей з дітьми вдвічі перевищує бідність сімей без дітей» [2]. В цьому сенсі сьогодні вельми актуалізуються слова П. Сорокіна, які він висловив ще в далекому 1917 р. (до своєї еміграції до США): «Здається, ніколи ще не було такого контрасту між бідністю і багатством, між мільярдерами і жебраками, як у наш час» [9].

Дана ситуація може бути досить виразно і неймовірно слушно прокоментована словами Б. Новікова з праці «Творить или вытворяют?», який, осмислюючи нинішні деструктивні суспільні процеси, зазначає: «ще Гелбрейт зафіксував, що інфляція має мету – руйнування ділового співтовариства і знищення середнього класу, тому що інфляція бере у старих, неорганізованих і бідних і дає це тим, хто більш рішуче управляє своїми доходами і багатий. У результаті дохід перерозподіляється від старих до людей середнього віку і від бідних до багатих. У цьому випадку люди жартують, що в суспільстві діє закон збереження багатства – якщо у кого-небудь зменшене, то в іншого рівно на стільки додається». І далі автор констатує: «95 % людей – вмирають від голоду. 5 % – здихають від обжерливості. І це – аж ніяк не тільки лише буквально. Бо є голод

шлунка. Є голод тіла. Є голод духу. Є голод душі. Тобто перед нами: системне і систематичне збідніння. СИСТЕМНА і систематична БІДНІСТЬ» [6].

Але не тільки сьогодні зі всією актуальністю засвідчується протистояння і взаємодетермінація бідності та багатства. Воно характерне для всіх суспільно-економічних формацій з домінують приватної власності. Так, свого часу афінський стратег Перикл, за свідченням великого грецького історика Фукидіда, вважав: «Краще бідуючі індивіди в процвітаючих містах, ніж процвітаючі індивіди в державі, що гине» [7].

У Римі пізнього періоду (50 – 40-і роки до н.е.) певно що в силу характеру відповідної суспільно-економічної формації бідність сприймалася як порок, майже як злочин. Привілейована меншість, олігархія римської знаті і банкіри, оцінюючи таким чином бідність, в той же час розуміли і соціальні наслідки цього масштабного «пороку». В епоху ж феодалізму і панування теологічних настанов бідність розглядалася як божественне випробування, як покарання за гріховне життя і помисли. Багатство, безглузде накопичення, показне милосердя засуджувалися, порівнювалися з порочністю, гріховністю. Незаможні, бідні, злиденні мали заспокоюватися тим, що їх чекають справжні винагороди у потойбічному житті.

У період індустріальних та релігійних реформацій таке пояснення природи бідності та соціально-економічної диференціації суспільс-

тва вже не влаштовувало різні його групи. В цей час (його можна назвати епохою Просвітництва) були потрібні пояснення саме наукового характеру для розуміння справжніх причин, що викликають такий різновид пауперизму, як масова бідність, що закріплюють нерівність у розподілі багатств, що підсилюють гегемонію певних класів і груп у державі та суспільстві. Можливо, саме тому зародження марксизму і стало логічним та науково довершеним наслідком щодо пошуку універсальної моделі усунення базових причин масової бідності в майбутньому суспільстві.

Отже, будь-яке суспільство, де панує приватна власність, на будь-якій стадії свого розвитку супроводжується наявністю бідності та, відповідно, багатства. Але в сучасних умовах так званого інформаційного суспільства феномен бідності набуває нових якісних характеристик. Адже, якщо спробувати проінтерпретувати через призму дослідження проблематики «бідність-багатство» вислів батька кібернетики Н. Віннера: «Хто володіє інформацією, той володіє світом», то можна стверджувати, що нині: «хто володіє інформацією – той багатий, а хто ні – бідний». І це цілком, природно, адже в умовах інформаційної економіки інформація (знання) стає не тільки продуктом діяльності (який відчужується від свого безпосереднього виробника), а й безпосереднім фактором виробництва.

Звичайно ж таки, до цього часу в науковій традиції існує серйозне розмаїття підходів до визначення бідності та багатства. При цьому, дослідники воліють частіше звертатися суто до феномену бідності, навіть не згадуючи про його взаємодетермінацію з багатством. Бідність як соціально-економічне явище зазвичай розглядається у вітчизняній та західній науці як крайня нестача наявних у людини ресурсів для нормального життя і життєдіяльності. У кризовому суспільстві по-особливому виявляється соціально-психологічна детермінанта бідності як явища. Адже бідність виявилася пов'язаною не тільки з дефіцитом ресурсів, але й з так званим соціальним соромом, загостренням усвідомленості власної бідності, яке, у свою чергу, породжувало суб'єктивне сприйняття картини бідності, розбіжність її оцінок. Таким чином, бідність виявляється все більше не тільки як матеріальна, а й як духовна складова життєвого світу людини, її буття. В цьому сенсі вірним буде й античний вислів: «Не багатство саме собою і не рішучість зносити бідність є благом, а лише те, якою мірою обтяжена ними людина є вільною від них і зберігає здатність не забувати про блага духовні».

Варто звернути також увагу в нашому дослідженні на підхід В. Литкіної, яка вважає, що «багатство і бідність у першому своєму на-

ближення є чимось суто об'єктивним, а саме - зовнішніми умовами життя, кращими чи гіршими» [4]. Далі, звичайно, вказана авторка звертається до індивідуального рівня проблеми, відзначаючи, що «багатство і бідність - знаки самої життєздатності індивідуума, його міці або слабкості, незалежності чи залежності, його значущості як живої істоти. На даній стадії багатство цінне не саме по собі, а в тому плані, що воно захищає, забезпечує, збагачує і зміцнює абсолютну цінність людства, індивідуальне життя і в цілому - життя людства» [4].

Насправді, на перший погляд в основі прагнення до багатства лежать потреби нижчих рівнів (відповідно до піраміди потреб А.Маслоу). Але через звичайний брак коштів для існування і конкуренцію прагнення задовольнити вказані потреби (а потім все і все більш зростаючі) стає часто егоїстичним і людиноненависницьким (тобто набуває спотворених форм). І тоді спрацьовує принцип: у суспільстві, де панує приватна власність, жити добре, себто заможного, багато, можливо тільки за рахунок інших життів та експлуатації ближніх. В цьому сенсі багатство стає вже не тільки символом життя, а й символом «соціальної пихатості» і престижу чиновників, сановників, соціальних груп і, навіть, цілих держав. Багатство вже стає самоцінним, знаком влади, але таким, коли власність починає вже сама володіти своїм власником, стає надцінністю, надметою: щоб воно обслуговувало тебе, необхідно стати спочатку його шанувальником, старанним слугою, ідолопоклонником

Акцентуючи увагу на комплексному характері проблеми «бідність-багатство», російська дослідниця в галузі права О.Федорова формулює авторське визначення бідності, яке розглядається як «явище суспільного та приватного життя, властиве всім політичним системам, що спричинене численними факторами соціального, економічного, психологічного, духовного та правового порядку, що відрізняється усталеністю своїх форм, стриманою соціальною активністю суб'єктів неблагополуччя і суспільною небезпекою» [10, 24]. Саме стриманість соціальної активності до якої, за визначенням О.Федорової, може призводити бідність і є тим фактором, який в майбутньому породжує перетворену форми такої активності – буржуазний активізм – видимість соціальної активності.

Досить цікавим і ґрунтовним, а головне – діалектично виваженим, на нашу думку, є розуміння бідності російським дослідником Р.Рибаківим, який вважає, що бідність як соціальний феномен є таким станом соціальності, протилежним багатству, який призводить до втрати цілісності, повноти буття людини і ви-

являється функціонально деструктивно у всіх сферах життєдіяльності суспільства і життєвого світу людини [8, 7]. До речі, на деструктивному характері крайньої форми бідності – злиденності, наголошував ще великий російський письменник Ф.Достоевський, який вважав, що: «у бідності ви ще можете зберегти благородність вроджених почуттів, у злиднях же – ніколи й ніхто». Разом із тим, визначення бідності Р. Рибаківим містить в собі тільки «наслідкову» складову цього соціального феномену і позбавлене розкриття його дійсної природи. Але заради справедливості вкажемо, що автор позначає причини виникнення бідності, серед яких: причини, що витікають з форм організації суспільного життя (безробіття, низький рівень оплати праці, пенсій, відсутність збережень, слабкий правовий захист населення, малограмотність мас, неефективна система держави, слабкий розвиток соціальних зв'язків, розшарування суспільства, проблеми соціалізації самоактуалізації індивіда), зовнішні причини, стихійно-природні (пожежі, неврожаї тощо), внутрішні причини, індивідуально-особистісні (хвороба, розумові або фізичні дефекти, соціально-психологічний склад особистості та її духовність).

Варто вказати, що вищезгаданий дослідник Р. Рибаків є одним з тих небагатьох, хто розглядає бідність у єдності зі своєю діалектичною протилежністю – багатством. Адже, з одного боку, він розуміє бідність як такий стан соціальності, за якого відсутні одна або кілька складових: економічних, соціальних, моральних, правових, духовних, естетичних, виражають потреби і цінності особистості, групи, суспільства, цивілізації, що робить цей стан деструктивним. З іншого боку, багатство – це гуманістична цілісна система гармонійно поєднаних економічних, соціальних, моральних, духовних, естетичних потреб, інтересів, цілей і цінностей індивіда, групи, суспільства, цивілізації [8, 15].

Які ж все-таки причини поширення бідності серед одних, що змушені скітати на узбіччі суспільства, та збільшення багатства інших. Погодимось з професором Б. Новіковим, який слушно вважає, що саме «приватна власність, доведена до логічної межі, невимушено перетворює розрив між найбіднішими і найбагатшими на загрозу для самого існування держави», – і продовжує, – «Не розуміти цього неможливо. Можна лише робити вигляд, що це незрозуміло» [6, 147].

Продовжуючи попередню думку, зазначимо, що суспільний розподіл праці призвів до того, що в країнах, які розвиваються, доводиться вибирати не між хорошими робочими місцями і поганими, а між поганими і повною їх відсутністю. І, як не дивно, серед багатьох

провідних економістів переважає думка, що розвиток саме такого типу системи зайнятості – блага звістка для світової бідноти.

Отже, розуміючи природу і причини взаємодетермінації бідності і багатства в капіталістичному суспільстві, варто спробувати відповісти на питання: «Що ж робити?». В цьому випадку, хоч у публікаціях такого роду не вітається використання цитувань ненаукового характеру, але разом з тим дозволимо собі процитувати короткий анекдот, що досить яскраво відображає суперечності у підходах до вирішення проблеми бідності і багатства: «1917 рік. Старенька правнучка декабриста в Петербурзі доживає останні дні. Раптом лунають постріли, якісь крики. Вона просить служницю дізнатися, що ж хочуть ці люди. Служниця повертається і каже: «Пані! Ці люди хочуть, щоб не було багатих». На що господиня реагує так: «Дивно? А мій прадід хотів, щоб не було бідних».

Звичайно, саме марксистський підхід до вирішення проблеми бідності і багатства якраз би заперечив цей анекдот. Адже, ще молодий К. Маркс передбачав, що в умовах нової суспільно-економічної формації «на місце економічного багатства і економічних злиднів стають багата людина і багата людська потреба. Багата людина – це в той же час людина, що потребує всієї повноти людських проявів життя, людина, в якій її власне здійснення виступає як внутрішня необхідність, як потреба. Не тільки багатство людини, а й бідність її отримує при соціалізмі рівною мірою людське і тому суспільне значення» [5].

Разом із тим, існують й інші підходи, з якими нам важко погодитися. Йдеться про підхід вже згадуваної В. Литкіної, яка переконана, що «суперечність багатства-бідності вже дійшла до такої межі, що далі можливі лише тільки або боротьба і загальна загибель, або знаходження консенсусу – умов досить мирного співіснування з поліпшенням перспектив, з реформами і законами «золотої середини». Багаті, якщо вони хочуть залишатися багатими, вже не в силах ігнорувати потреби бідних і змушені рахуватися з їхніми інтересами, оскільки бідних все ж більшість» [4, 198-199]. Дослідниця, на жаль, констатує можливість мирного співіснування двох антагоністичних сторін, що апіорі неможливо. Саме тому, перспективою вирішення даної суперечності може бути тільки «перша» альтернатива, вказана В. Литкіною.

Вже давно у світі відзначається Міжнародний день боротьби з бідністю (17 жовтня), адже бідність і боротьба з нею – явище і процес інтернаціонального порядку, вони властиві політико-правовій життєдіяльності держав з різними політичними режимами. Але найгуч-

ніше декларують цю боротьбу саме ті, хто є багатими (приймаючи резолюції, постанови, закони на кшталт указу «Про невідкладні заходи з подолання бідності»). Невже вони не розуміють, що знищення бідності з необхідніс-

тю передбачає знищення її протилежності – багатства? Напевно – добре розуміють, тому й намагаються тримати цю боротьбу під своїм контролем...

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андреева В.* Українці вважають себе бідними [Електронний ресурс] / В. Андреева. – Режим доступу: http://www.tovarish.com.ua/news/Obschestvo/29-04-2010/Ukraintsi_4910.html
2. *Кожна третя українська сім'я – бідна* [Електронний ресурс] // Інтернет-видання «UA-Time Час Змін». – Режим доступу: <http://ua-time.com.ua/2010/08/19/kozhna-tretja-ukrajinska-simja-bidna/>
3. *Количество миллионеров в мире достигло 11,2 миллиона человек* [Електронний ресурс] // Інтернет-видання «Вести». – Режим доступу: URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=368570>
4. *Лыткина В.Ю.* Богатство и бедность как социально-философские категории [Текст] / В.Ю. Лыткина // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки. – 2007. – № 3 (8). – С. 198-203.
5. *Маркс К.* Сочинения / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 42. – М.: Политиздат, 1974. – С. 41-174.
6. *Новиков Б.В.* Творить или вытворять? [монографія] / Б.В. Новиков. – К.: Миронівська типографія, 2010. – 572 с.
7. *Перикл* // Изречения антиков: сб. афоризмов / Сост. В. Дробницкий. – М.: Эра, 2000. – С. 38.
8. *Рыбаков Р.П.* Бедность как социальный феномен: социально-философский аспект: автореф. дисс. ... канд. филос.наук: 09.00.11 / Р.П. Рыбаков. – М.: ГОУ ВПО «Российский государственный социальный университет», 2000. – 24 с.
9. *Сорокин П.А.* Социализм и социальное равенство / П.А. Сорокин // Социс. – № 5. – 2001. – С. 3-5.
10. *Федорова О.Г.* Государственная политика в области борьбы с бедностью в России (историко-правовое исследование): автореф. дисс. ... докт.юр.наук.: 12.00.01. – СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2007. – 34 с.
11. *Щорічна доповідь* Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Карпачової Н. І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/new/STENOGR/24_06.htm
12. *Luxembourg Income Study (LIS), Key Figures* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: www.lisproject.org/keyfigures.htm станом на 8 червня 2004.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2010 р.